

Vitt. Sv.
Sv. Sv.
Kungl.
1919

Tal av Gustaf Ekman

vid

avtäckningen av minnesstenen över

Carl IX

vid Nykroppa den 14 juni 1919.

TAL

av Gustaf Ekman vid avtäckningen av minnesstenen över Carl IX
vid Nykroppa den 14 juni 1919.

Herr Landshövding,

Mina Damer och Herrar.

Den plats, på vilken vi här befinna oss, utgör en historisk plats med mer än vanligt höga anor. Av nu i gång varande svenska järnbruk torde nämligen Nykroppa vara ett av de allra äldsta och säkert är, att det är det äldsta järnbruk i Värmland, där järntillverkningen utan längre avbrott pågått allt ifrån dess första upptagande och intill våra dagar.

Redan uti 1540 års jordebok över *Wermelands-berg* finnes *Nya Kroppens hytta* intagen med där boende fyra bergsmän, men troligt är, att denna hytta blev upptagen åtskilliga år tidigare. De tre nödvändiga betingelserna för svensk järnhandtering voro här för handen, nämligen tillgång på godartad malm (från det $1\frac{1}{2}$ mil från platsen belägna *Pädhersberget*), god kolfångst i kringliggande skogar samt tjänlig vattenkraft.

Då den unge Hertig Carl till Södermanland, Nerike och Wermland omkring år 1569 började på allvar befatta sig med styrelsen av sitt hertigdöme, väcktes genast hans livliga intresse för bergshandteringen, vilken han både som hertig och längre fram som Sveriges konung på allt sätt

befrämjade och omhuldade. I all synnerhet blev Wermlandsberg eller östra Värmland föremål för Hertigens omsorger, vilket bland annat framgår därav, att han redan den 9 febr. 1569 utfärdade stadfästelse på Wermlands bergslags marknad vid Nora kyrka. Denna bergslags första stångjärnsbruk, Asphyttan, vilket redan år 1566 var i gång, omdanades av honom till kronobruk med betydligt ökad tillverkning; Hornkulls silvergruvor och Torskebäcks koppargruvor upptogos och hyttor anlades på flere ställen för malmernas förädling.

Med särskilt välbehag fästes Hertigens kloka och framsynta blick vid Nykroppa bruk, där han även snart inrättade ett kronobruk, som under hans egen kraftiga ledning på allt sätt utvecklades och förkovrades.

Sannolikt var det ej blott, såsom Fernow uttrycker sig, platsens "ljuvliga läge", utan snarare Hertigens åstundan att från en centralt belägen ort inom bergslagen följa bergshandteringens utveckling, som föranledde honom att här uppbygga en kungsgård. Detta skedde antagligen omkring år 1575. Här bodde Hertigen ofta och länge med sin hovstat och företog därifrån resor till övriga delar av bergslagen, utfärdade befallningar och förordningar till bergshandteringens fromma samt höll råfst med sina fogdar och övriga underlydande. Även efter år 1599, då han uppsteg på Sveriges tron, besökte han flere gånger Kroppa gård och bruk, vilka egendomar, tack vare det utmärkta skick, i vilket de av honom blivit försatta, jämväl blevo föremål för såväl Hertig Carl-Filips som Änkedrottning Christinas omsorger och intresse.

Här är icke platsen att redogöra för allt vad Carl IX uträttade till den svenska bergshandteringens fromma och utveckling, utan det må blott erinras om hans kloka förordningar av den 23 jan. 1581, 2 nov. 1582 och 21 jan. 1584. Enligt den förstnämnda meddelades rätt för bergsmännen på Wermlandsberg att fritt bruka av dem upptäckta fyndigheter av "silver, koppar, stål eller annan

malm", allenast med skyldighet att till kronan betala tiondelen härav samt att låta kronan till skäligt pris köpa produkterna. Enligt förordningen av 2 nov. 1582 stadfäste han tidigare gällande privilegier för samma bergslag och medgav därjämte alla vid dessa bergverk anställda personer viss frihet från utskrivning till krigstjänst samt utlovade till dem, som i Wermlands bergslag uppbygga och bruka hyttor, sex års frihet från alla årliga utlagor, dock under villkor att ingen med sin nya byggnad fick göra de gamla skada. I förordningen av 21 jan. 1584, vilken utfärdades från Nykroppa, anbefallde han bergsfogden Hans Persson att vid alla hyttor allvarligen förmana bergsmännen att vidtaga längre tids blåsningar än tillföre samt att för detta ändamål undsätta dem med spannmål.

Genom dessa och andra åtgärder samt framför allt till följe Hertigens personliga beröring med folket i bergslagen och det livliga intresse, han därigenom väckte för bergsbruket, uppstodo nya bergverk, hyttor och stångjärnsmedjor, ej blott på Wermlandsberg utan även i angränsande trakter, och må särskilt nämnas hans kolonisation och nydaning av Karlskoga bergslag, vilken torde kunna räkna sin uppkomst från år 1585. Som en följd av bergslagens utveckling uppblomstrade även handeln med dess produkter och förnödenheter, vilket föranledde grundläggandet av Värmlands städer. Sålunda utfärdade Hertigen den 5 mars 1584 stadsprivilegier för det gamla Tingvalla, därefter benämnt Carlstad, och under sitt sista regeringsår 1611 liknande privilegier för det av honom tidigare grundlagda Filipstad. Ehuru Christinehamn först under Änkedrottning Christinas regeringstid erhöll stadsprivilegier, har den forna marknadsplatsen Bro, där staden grundlagts, och där Hertig Carl redan på 1570-talet åt sig uppförde en gård, honom att tacka för sin förkovran och utveckling till stad.

Ortsintresset manar oss ock att närmare erinra om vad denne märklige man uträttat för Kroppa kronobruk och må därvid framhållas, att han, sannolikt omkring år 1580,

där uppförde en masugn med två pipor och dit inkallade skickliga och erfarna arbetare. Där bedrevs gjutning av stycken och lod, varjämte tackjärn tillverkades för vidare förädling vid Asphyttan och andra underlydande bruk. För bedrivande av dylik förädling tillbytte sig Hertigen år 1588 bl. a. egendomen Fors, sedermera benämnd Storfors, varest han anlade en stångjärnssmedja, och längre fram ett manufakturverk, där varjehanda krigsmateriel och andra smiden förfärdigades. Med tillhörande skogar, torp och lägenheter utgjorde sålunda Kroppa kronobruk vid Carl IX:s död ett efter dåtidens förhållanden mycket betydande brukskomplex, som då torde hava befunnit sig i bästa skick.

Hertig Carl lade även grunden till Kroppa Församling, i det han vid Nykroppa uppförde en liten kyrka, där en särskild präst underhölls på Hertigens stat.

Vad Kroppa kungsgård beträffar skall denna enligt Fernow hava varit belägen *”på en backe söder om älven, som kommer ur Yngen, ej långt ifrån där hon faller i Östersjön, så att man hade vacker utsikt i söder åt Riddareön, Jordkullen och hela sjön utöver, emedan där var äng eller åker, där sedan blivit nog skogbeväxt”*. Enligt samma källa tyckes gården hava varit bygd i fyrkant omkring en borggård av 200 alnar. Ehuru väl tecken tyda på att denna plats vore att finna söder om de nuvarande verkstäderna, i det att vid plöjning och grävning tegelmurar och andra grunder där påträffats samt mynt och andra föremål där upphittats, synes dock den omständigheten att åker eller äng, som sedermera blivit skogbeväxt, funnits mellan kungsgården och sjön, giva vid handen, att kungsgården legat åtskilligt högre upp eller ungefärligen å den plats, där den sten nu är upprest till Carl IX:s minne, vilken vid detta tillfälle kommer att avtäckas. Då älven också strax norr härom gör en krök, synes detta stämma väl överens med Fernows uppgift, att gården legat strax söder om älven.

Enligt en i Storfors arkiv befintlig avskrift av ett instrument över på Kommerskollegii föranstaltande företagen värdering av Kroppa gård och bruk den 14 juli 1669, då kronobruket köptes av Kungl. Livmedikus G. Durietz, bestod kungsgården av *”en rödfärjat bygning”*, innehållande två stugor samt 5 kamrar; en spannmålsbod och ett gammalt bryggghus. Dessutom innehåller samma handling uppgift om andra byggningar, tillhörande kronobruket, nämligen vid Nykroppa: två stycken järnbodar vid älven, en gammal förfallen byggning öster på gården, ytterligare en gammal delvis förfallen byggning, en badstuga, två stycken gamla förfallna stallar, en skvaltekvärn med ett par stenar, en förfallen hammarsmedja, ett kolhus och en klensmedja samt en ruinerad masugn.

År 1687 den 10 jan., då bruket — efter skedd reduktion — av kronan utarrenderades, upprättades ett nytt värderingsinstrument, varuti kungsgården mycket noga beskrives, men må här endast omnämnas att husen utgjordes av: en gammal rödfärgad byggning med torvtak, 51 alnar lång, bestående av sju rum. Dessutom funnos följande byggnader: ett gammalt bryggghus, 18 alnar långt och 15 alnar brett, två stycken nordan till belägna järnbodar, 22 alnar långa, ett stall, 16 varv högt, 13 alnar brett, en spannmålsbod på backen öster ifrån gården, 21 alnar lång, 19 alnar bred och 13 varv hög, ett gammalt förfallet hus, samt dessutom vissa byggnader, som Doktor Durietz låtit uppföra. Bruksbyggnaderna synas vid detta tillfälle varit så förfallna, att de icke omnämnts i värderingsinstrumentet.

Sedan kronobruket under 10 år arrenderats av Brukspatron Jonas Andersson Stockhuus, och Löjtnanten Claes Linroth den 1 jan. 1697 övertagit arrendet, verkställdes den 7 jan. 1697 värdering, enligt vilken den stora kungsgårdsbyggningen angavs då vara så förfallen att den icke stod till att reparera. Dessutom upptogs tvenne gamla bodar söder om byggningen, 18 alnar långa och 12 alnar breda, ett gammalt odugligt bryggghus, 18 alnar långt och

15 alnar brett, samt de två förut nämnda järnbodarna m. fl. byggnader. Vidare omnämnes den av Stockhuus år 1689 uppförda nya masugnen samt en mjölkvarn.

Slutligen finnes ett värderingsinstrument av 19 juni 1709, vilket är av särskilt intresse, som däruti omförmäles, att den vid förra besiktningen befintliga kungsgårdsbyggningen blivit flyttad "neder ifrån älven vid bron norr om Kroppa kyrka" och nu består av tvenne kamrar, en sal och kök, uti längd innehållande 27 aln. och en halv, i bredd 11 och en halv, men höjden 8 varv. Även de två gamla bodarna omnämnas vara flyttade "ifrån älven hit upp". Även dessa uppgifter om kungsgårdens flyttning synas häntyda på att denna ursprungligen varit belägen i närheten av den nu resta minnesstenen.

Ehuruväl det vid Carl IX:s död så präktiga kronobruket redan i slutet av 1600-talet råkat i nära nog fullständig lägervall och i nuvarande stund inga synliga minnesmärken finnas kvar av de under hans tid uppförda byggnaderna, utgör dock Kroppa kronobruk med tillhörande egendomar den väsentliga stommen i den stora bruksegendom, som ägts av Storfors Bruks Aktiebolag, vilket efter nedläggandet av andra bolaget tillhöriga mindre välbelägna järnbruk koncentrerat hela sin betydande järntillverkning vid Nykroppa, vars för sådan tillverkning utmärkta läge redan insågs av den framsynte Hertig Carl.

Då Storfors Bruks Aktiebolags egendomar nu övergått i Uddeholms Aktiebolags besittning, har det förstnämnda bolaget som en gärd av tacksamhet för Carl IX:s gärning och som en hyllning åt denne den svenska bergshandterings store främjare rest den minnessten, från vilken Herr Landshövdingen nu behagade bjuda täckelset falla.